

سورة الاحقاف

عنوان: فصلنامه علمی نسیم کوثر

مدیر مسئول و سردبیر: سید محمد حسینی دره صوفی

ویراستار: سیده نیلوفر حسینی

گرافیسیت: سیده زهرا حسینی

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۶۰,۰۰۰ تومان

صاحب امتیاز: بنیاد فرهنگی خدماتی امام حسن عسکری (ع)

شماره تماس: ۰۰۹۸۹۳۵۳۹۶۹۷۷۶

سایت فصلنامه: nasimekosar.blog.ir

ایمیل: nasimkosar1399@gmail.com

دفتر مرکزی و محل چاپ: قم

راهنمایی نویسندگان و شیوه نامه نگارش فصلنامه علمی نسیم کوثر

۱. مقاله قبلا در نشریه دیگری به چاپ نرسیده یا همزمان برای سایر مجلات ارسال نشده باشد.
۲. مقاله دارای عنوان، چکیده به زبان فارسی، واژگان کلیدی، مقدمه، متن اصلی، نتیجه گیری، منابع و مأخذ باشد.
۳. مقاله در برنامه word و باقلم IR lotus و اندازه ۱۴ نازک بوده و عنوان مقاله با قلم B Titr و اندازه ۱۴ تایپ شود.
۴. حجم هر مقاله حداقل ۱۲ و حداکثر ۲۲ صفحه باشد.
۵. کلمات کلیدی بین ۴-۷ کلمه و بصورت فارسی باشد.
۶. چکیده فارسی، از ۱۵۰ تا ۲۰۰ کلمه باشد.
۷. معادل انگلیسی اصطلاحات و مفاهیم علمی رایج، پانویس شود.
۸. ارجاع به منابع درون متنی باشد. داخل پرانتز، نام خانوادگی، سال انتشار و شماره صفحات ذکر شود. مثال (حاجی ده آبادی، ۱۳۹۶، ۱۰۰).
۹. فهرست منابع و مأخذ، به ترتیب الفبای نام خانوادگی نویسندگان، باشد (الف) کتابها: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده، سال انتشار، عنوان کتاب، (بصورت توپر)، نام خانوادگی مترجم یا مصحح، نام مترجم یا مصحح، شماره جلد، محل انتشار و ناشر. مثال: هارت، هربت، ۱۳۹۰، مفهوم قانون، راسخ، محمد، تهران، نشر نی.
- ب) مقالات: نام خانوادگی، نام، سال انتشار، عنوان مقاله، (بصورت توپر)، نام مجله، شماره مجله و شماره صفحات اول و آخر مقاله. مثال: رضایی، محسن، ۱۳۸۵، روش تجربی، فرهنگ مدیریتی، سال چهارم، شماره دوازدهم، ۱۷۲-۱۸۹.
۱۰. در زیر عنوان مقاله اسم نویسنده یا نویسندگان و در قسمت پاورقی ایمیل و سمت پژوهشگر و همچنین مشخص نمودن نویسنده مسئول. (به عنوان مثال حسینی، سید محمد، دانشجوی دکتری فقه و حقوق قضایی، جامعه المصطفی العالمیه، قم).
۱۱. مقالات بیانگر آرا و نظرات نویسندگان است و فصلنامه نسیم کوثر مسئولیتی در قبال محتوا و نویسنده آن ندارد.

اعضای هیأت تحریریه:

۱. سید محمد حسینی دره صوفی، دانشجوی دکتری فقه و حقوق قضایی،
نخبه و پژوهشگر برتر در دانشگاه بین المللی المصطفی. قم
۲. دکتر سید رضی قادری، دکتری فلسفه اخلاق از دانشگاه باقر العلوم،
سطح چهار فقه و اصول حوزه، استاد سطوح عالی حوزه. قم
۳. محمدعلی علیدادی، دانشجوی دکتری فقه و حقوق قضایی، جامعه
المصطفی العالمیه. قم
۴. سید مهدی نقوی، ارشد رشته ادیان ابراهیمی، قم جامعه المصطفی
۵. سید طالب زکی، دانش آموخته کارشناسی ارشد فقه و معارف اسلامی،
جامعه المصطفی العالمیه، قم.
۶. دکتر محمد اسماعیل حلیمی، دکترای جزا و جرم شناسی، جامعه
المصطفی العالمیه، قم

فهرست مطالب

۷	جایگاه اهل بیت در آیه «مودّت»
۲۵	گونه شناسی رویکرد فقه حکومتی در استنباط احکام
۴۳	تحلیل عنصر مادی و معنوی قذف الکترونیکی
۵۹	نگاهی به روابط تجاری ایران و افغانستان در سه حکومت گذشته ایران
۸۵	تمرین تمرکز مجدد جهت درمان وسواس در آموزه‌های اسلامی
۱۰۳	دین و انسجام اجتماعی
۱۲۱	تحلیل کتاب‌های دروس اجتماعی دوره ابتدای افغانستان از حیث همزیستی مسالمت آمیز مذاهب و اقوام در سایه تربیت دینی.
۱۳۹	وجود ذهنی و رابطه آن با علم در فلسفه اسلامی با تاکید بر دیدگاه شهید مطهری و علامه مصباح یزدی
۱۶۷	حکم توبه مرتکب کبیره از دیدگاه مذاهب کلامی شیعه
۱۸۹	حکم وضعی اهل کتاب از منظر شیخ طوسی و محقق خویی

سال چهارم، پاییز ۱۴۰۳، شماره ۱۵

گونه‌شناسی رویکرد فقه حکومتی در استنباط احکام

سید رضی قادری^۱

چکیده:

از آنجایی که فقه استنباط احکام شرعی از رهگذر ادله است و فقیه به دنبال تامین سعادت دنیا و آخرت افراد و جامعه در ساحت اجتهاد می‌باشد بی‌تردید رویکرد فقهی می‌تواند در شیوه استنباط و نگاه فقیه موثر باشد این پژوهش در پاسخ به این سوال تدوین شده که رویکرد حکومتی به فقه چه آثار و پیامدهایی را می‌تواند به دنبال داشته باشد. نگارنده به شیوه کتابخان‌های و با بررسی اسناد و مکتوبات فقیهان به این نتیجه رسیده است رویکرد حکومتی به فقه از گونه خاصی برخوردار است که هم می‌توان از آن در استنباط بهره برد و نیز نگره فقیهان را در استنباط تشخیص داد که در این پژوهش به گونه‌هایی مانند وجود تکلیف برای جامعه علاوه بر افراد، گسترش فقه به عرصه اداره جامعه، تقدم حفظ نظام بر احکام اولیه، کارآمدی فقه، تاثیر زمان و مکان در استنباط اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها

گونه‌شناسی، رویکرد، فقه، فقه حکومتی، استنباط، احکام

۱. سطح چهار حوزه، دکتری دانشگاه باقرالعلوم، استاد سطوح عالی حوزه، رایانامه:

۱. مقدمه

فقه دانشی است که تلاش می‌کند رفتارهای دینی مومنان را سامان بدهد و آن‌ها را در چهارچوب بایسته‌ها و نبایسته‌ها و به تعبیر فقهی حلال‌ها و حرام‌ها طبقه بندی کند. (سلطانی، ۱۳۸۸، ص ۱۸) بنابراین دانش فقه می‌تواند در زندگی اجتماعی مردم و تامین اهداف آنان و در تنظیم روابط آن‌ها موثر باشد. از سوی دیگر انسان موجودی اجتماعی است و به طور طبیعی نمی‌تواند با تکیه بر نیروی فردی نیازهای خویش را برآورده کند و راهی جز زندگی اجتماعی فرارویش نیست. (طباطبایی، ۱۳۷۴ ج ۸، ص ۲۱۹)

زندگی اجتماعی‌های متعددی از توافقی‌ها تضادها تراحم‌ها و هماهنگی را در پی دارد که احکام الهی برای ساماندهی و فراهم نمودن رشد و تعالی و سعادت دنیا و آخرت جامعه و افراد تدوین شده‌اند (حلی، ۱۳۸۹ ج ۱ ص ۳) سخن در این است که سهم دانش فقه در تنظیم و هموار کردن سعادت دنیا و آخرت افراد و جامعه صرفاً فردی است و مکلف محور است یا نگاهی اجتماعی و مدیریت جامعه را نیز مدنظر دارد؟

در این پژوهش برانیم اندیشه فقیهانی که با رویکرد حکومتی به فقه می‌نگرند به تحلیل پردازیم و گونه‌هایی از این نگاه را در رویکرد استنباط مورد توجه قرار بدهیم

۲. مبانی نظری

۲-۱. پیشینه بحث:

هرچند این رویکرد تازه جلوه می‌کند و بیشتر در عبارات حضرت امام خمینی (ره) و شاگردان ایشان برجسته شده است اما به تحقیق مستقلی که آثار این رویکرد را بررسی کرده باشد دست پیدا نکردیم ولی به برخی از پژوهش‌ها که نزدیک و قابل استفاده می‌باشد اشاره می‌کنیم.

کتاب اصول فقه حکومتی از رضا اسلامی؛ ایشان در این کتاب به مصاحبه با برخی

از فضیله‌ی حوزه پرداخت و محور بحث را لوازم فقه حکومتی قرار داده است. کتاب مجموعه مقالات فقه حکومتی مردم‌سالاری دینی، که مقالات متعددی در فقه حکومتی و امنیت، فقه حکومتی و احکام حکومتی و مانند آن تدوین شده است

کتاب درآمدی بر فقه حکومتی از سعید ضیائی فر این کتاب نیز مجموعه از نشست‌ها و مقالات است که به رابطه فقه و حکومت پرداخته است البته برخی از زوایای بحث را نیز آشکار کرده است.

مقاله فقه حکومتی با واکاوی مصادیق فقهی از خدیجه افشین این نویسنده در این مقاله سعی دارد فقه حکومتی را با هدف مصلحت عمومی تحلیل کند که مصادیق اجتماعی آن را متذکر می‌شود.

پژوهه ما از این حیث که رویکرد فقه حکومتی در گونه و شیوه استنباط احکام می‌باشد منحصر به فرد می‌باشد و چنین تحقیقی یافت نشد

۲-۲. مفاهیم:

۲-۲-۱. فقه

فقه در لغت به معنای فهم یا فهم عمیق می‌باشد (عاملی، ۱۴۱۶، ص ۱۱) و در اصطلاح به معنای دانشی است که به استنباط احکام فقهی در رهگذر ادله آن می‌پردازد (شهید اول، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۴۰)

۲-۲-۲. حکومتی:

واژه حکومتی که یا نسبت عربی برداشته است بیان از نسبت به چیزی به حکومت می‌باشد که در این تحقیق فقه حکومتی است حکومت در اصطلاح نهاد یا سازمانی است که عهده دار تدبیر سرپرستی و مدیریت جامعه است (طلوعی، ۱۳۷۲، ص ۴۳۱)

۲-۲-۳. رویکرد:

این واژه معادل عربی در اتجاه می‌باشد که به معنای زاویه دید نوع نگرش می‌باشد (خلیل جری ۱۳۹۳ ج ۱ ص ۸۱) معنای رویکرد حکومتی به فقه این است انتظاری که از

فقر می‌رود در پاسخگویی به مسائل مکلف محدود نشده بلکه علاوه بر آن به حقوق و وظایف جامعه پردازد و در حد و تعیین عدالت نظم امنیت و تعالی جامعه نیز بر آید (ضیائی فر ۱۳۹۳ ص ۱۱۸)

۲-۲-۴. استنباط:

در لغت به معنای استخراج چیزی، استخراج آب از چاه می‌باشد (ابن منظور ۱۴۱۴ ج ۴ ص ۳۸۲) فیومی می‌نویسد: استنباط به معنای استخراج چیزی با اجتهاد و کوشش می‌باشد (فیومی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۹۳) در اصطلاح فقهی به توانایی علمی و قدرت فعلی بر بهره‌گیری از ادله در آن علم است. (عراقی، بی تا، ج ۴ ص ۲۱۶)

۲-۳. تبیین دورویکرد

با توجه به اجتماعی بودن انسان ضرورت نظام و حکومت امری تردید ناپذیر و بدیهی است عدم اعتقاد به نظام و به تعبیر امروزی نگاهی آنارشستی و بی نظامی اندیشه مطلوبیت و بیماری است که جایگاهی ندارد (سلطانی، ۱۳۱۸، ص ۳۷) لکن سخن در کیفیت حکومت و چگونگی نظام و تعامل بین و فقه با آن است.

نفس وجود فقه در دین نشان‌گر اعتقاد جازم آن دین به وجود نظم و تقویت آن در سطح زندگی مردم و جامعه می‌باشد مرحوم علامه حلی می‌فرماید فایده اصل دانش فقه دستیابی به سعادت دنیوی و نیز به روی و آموزش نظام معیشتی توده‌های مردم و در زندگی آنان می‌باشد (علی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۳۲-۲) مرحوم خویی می‌نویسد انسان‌ها چون مدنی بالتبع هستند چاره‌ای جز زندگی مشترک جمعی ندارند و اجتماع به طور طبیعی با اختلاف و نزاع همراه است زیرا افرادی که از خرد پایین تر برخوردارند در به دستیابی به خواسته‌های خود ولو شهوانی و غیر عقلانی هستند لذا حفظ نظام زندگی بشر نیازمند به شریعت و قوانین الهی که حدود و حریم‌ها تنظیم و مشخص کردند تا زندگی دنیوی مردم سامان یابد و سعادت و هدایت اخروی آنان فراهم شود (خوی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۳) احکام فقهی که برای تنظیم رفتارهای دینی مکلفان تدوین شده است جایگاه آن آیا در فرد مکلف است و یا می‌توان با نگاهی عمیق تر در تنظیم روابط اجتماعی و مدیریت جامعه نیز موثر دانست؟ در این زمینه دیدگاه‌های

مختلفی مطرح شده که در ذیل به دو دیدگاه اشاره می‌شود.

۲-۳-۱. رویکرد حداقلی به فقه غیرحکومتی

احکام فقهی همانطور که نماز و روزه و دیگر احکام عبادی و نیز غیر عبادی فردی را مطرح می‌کند و به بررسی احکام تجارت اجرای حدود حفظ مرزها و مانند آن نیز اشاره دارد در این میان برخی از محققان بر این باور هستند دین اسلام در ساعت فقه صرفاً به بیان احکام و قوانین خود پرداخته است و در هیچ جایی فرق اجرای احکام حقوقی اهداف و غایت آن‌ها را مدنظر قرار نداده است پس نمی‌توان از سقط در تشکیل و تنظیم روابط در سایه حکومت بهره برد و چنین انتظاری از فقه داشت (مجتهد شبستری، ۱۳۷۷، ص ۲۹۹-۲۹۸)

برخی دیگر نوشته‌اند فقه و احکام ثابتی دارد که نمی‌توان به آن نگاه اجتماعی نظام‌مند و یا حکومتی داشت به خاطر اینکه امور اجتماعی و حکومتی نوع متغیر می‌باشند که در بردارنده قوانین متغیر و به روز می‌باشند. (حائری یزدی، بی تا، ص ۶۵)

حضرت آیت الله جوادی آملی که از مخالفین این رویکرد است در تحلیل آن مینویسد از آنجایی که احکام فقهی در دو قالب فردی و اجتماعی ترسیم شده ممکن است برخی بر این باور باشند که چون احکام فردی بدون تحقق حکومت اسلامی نیز قابل عمل می‌باشند، پس فقه عهده دار تحقیق احکام اجتماعی از قبیل حدود یاد قصاص قضاوت دفاع و امثال آن نیست و صرفاً بیان احکام فقهی در آن بود را دارا است ست که در صورت تشکیل حکومت اسلامی امتداد عملی می‌یابد. (جوادی آملی ۱۴۰۵ صفحه ۹-۸).

در این دیدگاه هر چند طبقه دارای احکام و ابعاد اجتماعی نیز می‌باشد و این احکام کارگشایی زندگی اجتماعی و جامعه نیز می‌باشد ولی فقه در زمینه حکومت اسلامی و نظام اجتماعی ساکت می‌باشد.

۲-۳-۲. رویکرد حداکثری فقه (فقه حکومتی)

صاحبان این دیدگاه بر این باور هستند که اهدافی که یک حکومت تغییر می‌کند عبارتند از تدبیر و مدیریت امور جامعه با برقراری نظم توسعه عدالت استقرار امنیت

و حفظ حقوق مردم فراهم نمودن رفاه و آسایش و مانند آن عبدالحمید ۱۳۸۰ صفحه ۱۴۸ این مولفه‌ها در اهداف فقه و غایت احکام شرعی و عمل به آن قرار دارد شهید اول با ذکر برخی از این موارد می‌فرماید این‌ها اهداف متوسط یا کلان‌شماره است که فقط به دنبال تأمین آن است (شهید اول بی‌تاج ۱ ص ۳۸)

مرحوم صاحب جواهر می‌فرماید تکمیل نفس و دستیابی به آرامش دو هدف مهم احکام عبادی هستند (نجفی ۱۳۷۳ ج ۴ ص ۱۵۹) البته ممکن است شارع متعال اهداف خرد و میانی و کلان را در ساعت احکام شرعی وی و فقهی مدنظر داشته باشد که در کلمات برخی فقیهان ذکر شده است (شهید اول ۱۴۱۴ ج ۳ ص ۷۴ و ۷۵) تردیدی نیست برخی از احکام فقهی فردی است و رویکرد حکومتی در آن معصوم نیست برخی از فقیهان در تبیین موضوع برای دانش فقه فرموده‌اند موضوع علم ۰۷ حال مکلفان است که در احکام خمسه تکلیف ایه و یا احکام وضعی و عوارضی بر این احکام بار می‌شود. (عاملی ۱۴۱۶ ص ۲۸ - ۲۹)

رویکرد کلی بهفر صرفاً نگاه فردی نیست بلکه حکومتی و نظام مند می‌باشد البته البته در تشکیل حکومت اسلامی تحقق این احکام موجب تسریع و تسهیل در رسیدن به اهداف بلند دین و فرق می‌شود حضرت امام ره که در زمان معاصر این اندیشه را برجسته کرده می‌فرماید فقه تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور است.

هدف اساسی آن است که ما چگونه می‌خواهیم اصول محکم فقه را در عمل فرد و جامعه پیاده کنیم و بتوانیم برای معضلات جواب داشته باشیم (خمینی ۱۳۷۸ ج ۲۱ ص ۲۹۸)

حضرت امام در مباحث فقهی خود سریعاً مینویسد همانا اسلام همان حکومت است با همه شئون و شاخه‌هایی که دارد و احکام فقهی جهت استقرار حکومت و گسترش عدالت در آن می‌باشد (خمینی ۱۳۷۹ ج ۲ ص ۶۱۸) وی در جای دیگر می‌نویسد احکام اسلام برای تکمیل یک دولت برای اداره جامعه است (خمینی ۱۴۱۸ ص ۲۹)

حضرت آیت الله مکارم در تحلیل این دیدگاه می‌نویسد احکام اسلام منحصر در عبادات فردی نیست بلکه احکام فراوانی وجود دارد که به شئون اجتماعی سیاسی

و سایر شون انسان مرتبط است مثل احکام جهاد حدود قضاوت زکات خمس انفال و غیره آنکه تعطیلی این احکام اجتماعی در هیچ عصر و زمانی ممکن نیست (مکارم شیرازی ۱۴۱۷ق ج ۱ ص ۴۸۹)

این نگاه که قالب احکام فقهی را اجتماعی و غیرقابل تعطیل ببیند از مقدمات، ضروری در تشکیل حکومت اسلامی است که با رویکرد حکومتی در نگاه فقهی قابل تحقق است برخی از فقیهان معاصر صریح نوشته اند تکالیف فردی که برخی از آن‌ها به صورت الفاظ آن از سوی شاره ذکر شده اند مثل اقیمو الصلاة سوره روم آیه ۳۰، سوره مزمل آیه ۲۰ سوای بر این که یک تکلیف فردی به تعداد مکلفان انحلال پیدا می‌کند از سوی دیگر این خطاب آن به جامعه است که مساله جامعه را در این دستورات فراهم کنند (منتظری ۱۴۰۸ ج ۱ ص ۵۶۹)

مضافاً اینکه برخی از دستورات شاره به مانند و اعدوا لهم ما استطعتم من قوه سوره انفال آیه ۶۰ و از سارق و و سارق هر وقت و عیدی هما سوره مائده آیه ۳۸ تکلیف بر جامعه است و متوجه فرد مکلف نیست (همان ص ۵۷۰)

جان کلام در این است طبق این دیدگاه که رویکرد حکومتی در احکام فقهی را مد نظر قرار بدهیم آثار و پیامدهایی را به دنبال دارد که طبعاً در رویکرد مقابل وجود ندارد.

۲-۳-۳. گستره فقه در اداره جامعه

همانطور که هم بر هم شده هر چند فقه دارای احکام فردی و بر محوریت افعال مکلفین می‌باشد عاملی ۱۴۱۶ صفحه ۲۸ لکن برجستگی فقه منحصر در احکام فردی نخواهد بود. به خاطر اینکه آنچه که اهداف کلان فقه را تامین می‌کند غالباً از احکام اجتماعی و تحقق آن در جامعه است این نگاه می‌تواند در شیوه استنباط فقهی از احکام فقهی موثر باشد فخر المحققین در وجوب گواهی و شهادت دادن می‌فرماید از آنجایی که نظام زندگی اجتماعی بشری بر این موارد استوار است و بدون آن حفظ نمی‌شود لذا تحمل شهادت واجب کفایی است.

(حلی ۱۳۸۹ ج ۴ ص ۴۴۲)

مرحوم وحید بهبهانی می‌فرماید کسی از فقیهان وجود ندارد که اصل و جوب کفایی را در پاره‌ای از حرفه‌ها و پیشه‌ها برای حفظ زندگی اجتماعی قبول نداشته باشد وحید بهبهانی ۱۴۱۹ (صفحه ۳۰۵) اضافه می‌کند نگاه فقیهان در این مسئله بر استواری نظم اجتماعی و مختل شدن آن می‌باشد همان صفحه ۳۰۶ بدون شک با نگاه حداکثری در فر میتوان به چنین رویکردی دست یافت و این گونه به تنظیم روابط اجتماعی و رشد و تعالی آن از نگاه فقهی توجه کرد و مضاف بر این رویکرد وقتی برجسته شود مقدمات ضروری در تشکیل حکومت اسلامی را نیز فراهم می‌کند حضرت امام خمینی رحم سربعاً در کتاب البیع می‌فرماید اسلام به تاسیس حکومتی عادلانه اقدام کرده است و تمام قوانینی که در اسلام قرار دارد از قوانین مربوط به قضاوت حقوق جهاد دفاع قراردادهای میان دولت‌ها و موارد دیگر همه آن‌ها در تحقق و تقویت حکومت اسلامی است خمینی ۱۳۷۹ جلد ۲ صفحه ۶۱۸ وی آخر اضافه می‌کند حکومت در اسلام در تمام عرصه‌های خود از شریعت و فقه استمداد و رهنمود می‌گیرد (همان ص ۶۱۹)

نهایت سخن اینکه امام خمینی در تحلیل این محور می‌نویسد فقیه در صورتی حسن اسلام است که حافظ تمام ابعاد اسلام باشد نه صرفاً فردی بلکه باید در بسط عدالت اجرای حدود دفاع از مرزها و غیره پوشا باشد وگرنه احکام فردی صرف اسلام نیست (خمینی ۱۳۷۹ ج ۲ ص ۶۳۳)

۲-۳-۴. تقدم حفظ نظام بر سایر احکام

در مباحث فقهی کاملاً مبارزه نشده است که باید به احکام اولیه اسلام عملکرد مادامی که در تراحم قرار نگیرد و در صورت تراحم با حکم دیگری از احکام اسلام باید بررسی شود آن که اهم است همان امثال می‌شود (انصاری ۱۴۳۱ جلد ۳ صفحه ۲۹۸) برخی از عناوین وجود دارند مانند اضطرار و مانند آن که از آن به عناوین ثانویه نام برده می‌شود این عناوین مقدم بر احکام اولیه می‌باشد از لزوم پایبندی به حکم اولی تا جایی است که عنوان ثانوی عارض نشود و هنگامی که عناوین ثانویه پیش بیاید که طبق آن حکم و به تبع امثال انجام می‌گیرد (خراسانی ۱۴۳۰ جلد ۲ صفحه ۱۱۶)

در فقه حکومتی و در صورت تشکیل حکومت اسلامی حفظ نظام اسلامی و ولایت فقیه از جمله احکامی است که بر همه احکام شهریّه فرعی مقدم است (خمینی ۱۳۷۸ ج ۲۰ ص ۴۵۲) بر طبق این رویکرد اگر حکمی از احکام اولیه اسلام با حفظ نظام در تزامن قرار گرفت حفظ نظام مقدم بر آن خواهد بود مرحوم کلینی با سند معتبر روایتی از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند بنی الاسلام علی خمس علی الصلاة و الزکاة و الصوم و الحج و الولاية ولم یناء و بشیء کما نودی به الولاية (کلینی ۱۴۱۴ ج ۲ ص ۱۸) برخی از فقیهان معاصر در تحلیل این روایت نوشتند اموری که در این روایت ذکر شده مانند نماز روزه حج همگی از سنخ احکام عملی است و معلوم می‌شود ولایتی هم که در عرض آنها قرار دارد باید ولایت اجرایی و عملی باشد که در یک حکومت اسلامی تحقق می‌یابد و مراد امور اعتقادی نیست تا این ولایت قرینه بر آن شود (منتظری ۱۴۰۸ ج ۱ ص ۱۸۸ - ۱۸۹)

حضرت امام ره این رویکرد تمام احکام حکومتی را نیز مقدم بر احکام اولیه دانسته و در صورت تزامن حفظ اسلام و حفظ نظام اسلامی را از اهم واجبات و مهم تر از نماز و روزه ذکر کرده‌اند (خمینی ۱۳۷۸ ج ۲۰ ص ۴۵۷)

حضرت امام خمینی ره صریح نمی‌نویسد حکومت که شعبه‌ای از ولایت مطلقه رسول الله صلی الله علیه و آله است یکی از احکام اولیه اسلام و مقدم بر تمام احکام فرعیّه نماز و روزه و حج است حکومت می‌تواند هر امری را چه عبادی یا غیر عبادی که جریان آن مخالف مصالح اسلام باشد از آن مادامی که چنین است جلوگیری کند (همان صفحه ۴۵۲)

۲-۳-۵. نظام مندی

نگاه رایج در فر بر استنباط احکام و بیان افعال مکلفی می‌باشد فقیهان بر اساس همان اجتهاد مصطلح به سراغ ادله احکام رفته و حکم حرف علی از افعال مکلف جداگانه بررسی و استنباط می‌کنند حال اگر رویکرد فقیه‌ی به احکام و ادله احکام بر اساس فقه حکومتی باشد هر یک از احکام را در هدایت فرد و جامعه توأمان مدنظر قرار می‌دهد و صرفاً فرد محور نخواهد بود.

ثانیاً مجموعه آموزه‌های دینی نصر فقهی را در استنباط احکام فقهی به بررسی می‌پردازد (ضیائی فر ۱۳۸۲ ص ۲۰۴) البته تردیدی نیست تمام آموزه‌های دینی به منزله شبکه‌های منسجم و به هم پیوسته است که یک نظام کاملی را برای هدایت و سعادت فرد و جامعه تامین می‌کند مرحوم صاحب جواهر در بحث تصدی قضاوت و وجوب نافذ دانستن حکم قاضی می‌فرماید تردیدی نیست حفظ نظام واجب است و آنچه حفظ نظام بر آن متوقف باشد نیز واجب است به خاطر اینکه نظام و جامعه بر یک مقدماتی استوار است که شاره به آن توجه نموده است تا امور زندگی مردم مختل نشود (نجفی ۱۳۷۳ ج ۴ ص ۴۱) شارع متعال تمام احکام و معارف شش را به صورت منظومه‌ای تدوین نموده است تا محلی از آن بدون آموزش شرعی نباشد و موجب اختلال در نظام زندگی و رشد و تعالی مردم نشود فقیهان نیز این رویکرد را باید در اندیشه و استنباط فقهی داشته باشند.

مرحوم آقا رضا همدانی در تحلیل قاعده صحت و حمل عمل مسلمانان بر صحت می‌نویسد برخی از بزرگان برای حمل کار دیگران به صحت به ظاهر حال نیز استدلال کرده‌اند در حالیکه باید بدانیم اگر چنین باشد پس باید حمل بر صحت را مختص افرادی بدانیم که احکام شرعی خود را کاملاً می‌دانند با آنکه سیره ائمه علیه السلام مشخص است که آنان در مواجهه با توده مردم که چنین دقت‌هایی می‌کردند باز حمل بر صحت می‌کردند پس باید دقت کنیم که سیره ائمه علیه السلام در این موارد بر یک نظامی همراه است تا عبادات و معاملات مردم پیش برود (همدانی بی تا ج ۱ ص ۲۱۰ - ۲۱۱)

مرحوم وحید بهبهانی در حکم حق الماره می‌نویسد حق الماره با توجه به شرایطش ثابت است و رهگذر می‌تواند از شاخه میوه‌های باغ دیگران در مسیر خودش استفاده کنند لکن سخن در این است اگر رهگذران زیاد باشند و شاخه‌های بیرون آمده سرشار از میوه باشند ولی سهم صاحب باغ از شاخه‌ها کم باشد آیا می‌توان به چنین حق الماره‌ای فتوا داد این موجب اختلال در نظام معیشت باغبان می‌شود (وحید بهبهانی ۱۴۱۷ ص ۱۶۰)

محقق خوانساری نیز می‌فرماید تمام عبادات صحیح شاره باید جهت حسنی

داشته باشد تا مستحق اجر و ثواب شوند لذا ممکن است عبادتی از چنین وصفی برخوردار نباشد، مثل روزه مستحبی در سفر که شارع آن را تجویز نکرده است به خاطر اینکه نوع ن دشواری خستگی‌های در سفر و نیز ضعف قوای جسمانی و سستی و درماندگی در پی آن خواهد بود و اشاره به تمام جوانب توجه فرموده است لذا برای سامان بخشیدن به کارهای سفر از قبیل حمل بارهای سنگین و یا همراهی با دیگر مسافران و همراه آن محافظت بر عبادات واجب دفع دشمنان و راهزنان و موارد دیگر که نیازمند قدرت بدنی و انبساط نفس است روزه در سفر را برداشته است تا این جوان به حفظ بشود و منافع دینی و دنیوی تامین شود (خوانساری بی تاج ۲ ص ۳۷۱-۳۷۲)

۲-۳-۶. نگاه به تکالیف جامعه

اگر رویکرد فقیهی غیر حکومتی شد قالب احکام را در محوریت فرد تحلیل کرده و فتوا می‌دهد حضرت امام خمینی ره می‌نویسد وقتی دین را از سیاست و حکومت جدا کردند و فقاقت در منطق ناآگاهان غرق شدن در احکام فردی و عبادی شد قهرم فقیه هم مجاز نیست از این دایره و حصار بیرون برود و در مسائل سیاسی و حکومت دخالت کرده و نظر بدهد (خمینی ۱۳۷۸ ج ۲۱ ص ۲۷۸)

طبق اندیشه امام خمینی که نگاه حکومتی به فقه داشته است می‌توان به روشنی گفت تکالیف منحصر در افراد و مکلفین یک جامعه نیست بلکه جامعه نیز دارای تکالیف است مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۱۰۳ سوره آل عمران مینویسد از برخی آیات بر می‌آید که این آیات جامعه اسلامی را به اعتصام و التزام به کتاب و سنت فرا می‌خواند آن طور که فرد را به آن دعوت می‌کند (طباطبایی ۱۳۷۴ ج ۴ ص ۹۴)

محقق حلی می‌فرماید غالباً جامعه محل پیدایش درگیری و نزاع هیجان و فساد است عقل و شرح اقتضا می‌کند ریشه فساد و هرج و مرج نابود شود و آتش اختلاف از بین برود که این کار جز با قدرت حاکم حکومت امکان پذیر نیست به خاطر همین است که شارع برای آن وظایفی قرار داده است امور حسبیه که موضوع خاصی

در فقه است که فقیهان به آن پرداختند و مقصود کارهای نیکی است که مصلحت و خیران فراگیر است و نظام زندگی مسلمانان با آن کارها قوام می‌گیرد (جزایری بی تا ص ۱۹۸)

سید بحرالعلوم در مورد امور حسبه می‌نویسد اعمال در این قبیل موارد مورد اتفاق فقیهان است به گونه‌ای که برخی فقیهان امور حسبه را به هرکاری نیکویی قلمداد کرده‌اند که ضرورت آن از نظر شاره مسلم است و متصدی خاصی هم برایش در نظر گرفته نشده است (بحرالعلوم ۱۴۰۳ ج ۳ ص ۲۹۰) وی اضافه می‌کند از این رو فقیهان با استناد به پاسداری از نظام جامعه بشری تصدی این امور را نخست وظیفه، حاکم در جامعه می‌داند و اگر حاکمی در کار نبود بر عهده فقیه است و در صورت نبود او وظیفه عدول مومنان است و حتی در صورت نبود هدول نوبت مومنان فاسق می‌رسد به خاطر اینکه امور حسبی قابل چشم پوشی نیست و زندگی مردم باید در جامعه تامین بشود همان صفحه ۲۹۱ باید توجه کرد امور حسبی نمونه آشکار تکلیف یک جامعه است که برخی از فقیهان ولایت فقیه را در راستای مدیریت جامعه وظایف آن قلمداد کرده‌اند (یزدی ۱۳۷۸ ج ۲ ص ۱۷۹)

شیخ طوسی در المپیک سود می‌نویسد وقتی امام یا کسی که امام پور را نصب کرده وجود نداشته باشد جهاد ساقط می‌شود مگر آنکه موضوعی مسلمانان را غافلگیر کند که از آن خوف به کیان اسلام و یا انحراف در آن و یا مرجان گروهی از مسلمانان باشد در این صورت دفاع واجب است به خاطر اینکه جامعه اسلامی باید در برابر آن احساس تکلیف کند (طوسی ۱۳۷۸ ج ۲ ص ۸)

مرحوم صاحب جواهر در مورد مرزبانی و اهمیت آن مینویسد از آنجایی که امنیت مردم در یک جامعه برای شریعت امنیت دارد لذا اصل مرزداری مستحب بوده و دارای فضل فراوان و ثواب بزرگ است و این استحباب مورد اتفاق فقیهان شیعه است (نجفی ۱۳۷۳ ج ۲۱ ص ۳۹)

ابن ادریس در سرائر می‌نویسد جامعه اسلامی نسبت به بیضه اسلام امنیت مردم احکام اسلام تکلیف مهم دارد و باید به حفظ آن پردازد (حلی ۱۴۱۰ ج ۲ ص ۴)

۲-۳-۷. کارآمدی فقه

یکی از مولفه‌های مهم در رویکرد حکومتی به فقه می‌تواند کارآمدی آن باشد بی‌تردید این نگاه وقتی قوام می‌یابد که فقیه نسبت به نظام اجتماعی و تدبیر جامعه و امور مردم دغدغه‌مند باشد و بخواهد احکام فقهی را در پیشبرد این عناصر به استنباط بپردازد.

حضرت امام ره می‌نویسد روحانیت تا در همه مسائل و مشکلات حضور فعال نداشته باشد نمی‌تواند درک کند که اشتباهات مصطلح برای ادامه جامعه کافی نیست حوزه‌ها و روحانیت باید نبض تفکر و نیاز آینده جامعه را همیشه در دست خود داشته باشند و همواره چند قدم جلوتر از حوادث معیارهای عکس العمل مناسب باشند (خمینی ۱۳۷۸ ج ۲۱ ص ۲۹۲)

وی در جای دیگر می‌نویسد هدف اساسی این است که ما چگونه می‌خواهیم اصول محکم فقه را در عمل فرد و جامعه پیاده کنیم و بتوانیم برای معضلات جواب داشته باشیم و همه ترس استکبار از همین مسئله از که فقه و اجتهاد جنبه عینی و عملی پیدا کند (همان ص ۲۸۹)

یکی از قواعد فقهی قاعده نفی سبیل است که مستند برخی از احکام فقهی نیز شده است برخی از فقیهان در ذیل تحلیل همین قاعده به ۲۰ مورد از احکامی پرداخته‌اند که به پشتوانه این قاعده استنباط شده‌اند (عراقی ۱۴۱۷ ج ۳ ص ۳۵۳-۳۵۸) لاکن حضرت امام طبق همان رویکرد حفره حکومتی در باب امر به معروف و نهی از منکر به این قاعده استناد کرده و با گشودن فصلی به نام (فصل فی الدفاع) به هشت حکم شرعی می‌پردازد که کارآمدی این نگاه را تقویت می‌کند (خمینی ۱۴۰۶ ج ۱ ص ۴۶۱-۴۶۳) به عنوان نمونه ایشان می‌فرماید اگر درباره کشور اسلامی از استیلاي سیاسی و اقتصادی که منجر به اسارت سیاسی و اقتصادی مردم مسلمان و ضعف اسلام و مسلمانان می‌شود یا ترسی به وجود آید باید به هر وسیله ممکن با مقاومت‌های منفی مانند نخریدن و عدم استفاده از کالاهای آنان و ترک رابطه و داد و ستد با آن‌ها به طور مطلق دفاع کرد (همان ص ۴۶۲)

مرحوم علامه حلی می‌فرماید اگر فقیهان در یک جامعه در صورتی که از سوی

ستمکاران احساس امنیت کنند وظیفه دارند بین مردم به داوری پردازند زکات و خمس را تقسیم کنند و تا آنجایی که در توان است به فتوای نیز پردازند (حلی ۱۴۱۳ جلد ۲ صفحه ۵۲۶) به خاطر اینکه احکام فقهی تعطیل بردار نیست فقط امکان عملی و امتداد عینی می‌طلبد که اگر زمینه فراهم شد به تعبیر مرحوم علامه به تمام زوایای احکام شرعی باید به افتاء پرداخت.

۲-۳-۸. تاثیر زمان و مکان در استنباط

تردیدی نیست که احکام شرعی بر اساس ملاکات می‌باشد که از آن تعبیر به مصلحت و مفسده در متعلق به احکام یاد می‌شود (طوسی ۱۴۱۷ ج ۲ ص ۷۲۵-۷۲۶) احکام شرعی در موضوع‌های مربوط به خود تغییر ناپذیر هستند ولی ممکن است در گذر زمان یا تفاوت مکان‌ها آن موضوع یا وصف آن تغییر یابد پس با تغییر عنوان یا در آن حکم نیز متغیر شود محقق سبزواری می‌فرماید احکام شریعت لطف و مصلحت است و هر چیزی که چنین وضعی دارد به حسب تفاوت زمان‌ها و افراد احتمال تغییر در آن‌ها داده می‌شود و هر فقیهی در اجتهاد خود باید به آن دقت کند (سبزواری بی تا ص ۳۵۶)

باید دقت کرد تمام فقیهان و اصولیان شیعه با توجه به مقتضای خاتمیت و جاودانگی دین اسلام قائل به عدم نصب احکام آن می‌باشد (علی ۱۴۰۳ ص ۱۶۲) ولی به تعبیر حضرت امام خمینی رحم با تغییر موضوع و عناوین است که به تبع حکم دیگری بر آن موضوع کار می‌شود (خمینی ۱۳۷۸ ج ۲۱ ص ۲۸۹) به خاطر اینکه حکم تابع موضوع است و با تغییر موضوع حکم متناسب با آن که در شرع الوند تعیین شده بار می‌شود این بر عهده فقیهان متوفر در هر عصری است که به نقش زمان و مکان در اجتهاد توجه داشته و بر طبق آن به استنباط احکام پردازند شهید اول نمونه‌هایی از تاثیر حرف عادت و زمان در تغییر احکام را مطرح می‌کند تا پویایی فقه شیعه بر همگان آشکار شود (شهید اول بی تا ج ۱ ص ۱۵۱-۱۵۲) به عنوان نمونه ایشان پرداخت مهریه را مثال می‌زند می‌فرمایند در گذشته به هنگام اختلاف زوجین در پرداخت مرد غول زوج معتبر و بی نیاز از بینه بود به خاطر اینکه عادت و رسم بر این بود که

قبل از دخول مهریه دریافت می‌شد لکن در زمان ما و در هر عرفی که چنین رسمی نباشد نمی‌توان به تقدم قول مرد فتوا داد (همان ص ۱۵۱) محقق اردبیلی در تایید این رویکرد می‌فرماید نمی‌توان به عمومیت هر حکمی معتقد شد بلکه احکام شرعی به اعتبار حالات خصوصیات زمان‌ها و مکان‌ها و اشخاص تغییر می‌کند و این مطلب بر اهل علم که سعی‌شان مشکور باشد پوشیده نیست. (اردبیلی ۱۴۱۶ ج ۳ ص ۴۳۶)

در باب احتکار و اینکه بر چه مصادیقی عمل می‌شود و متعلقات احتکار چه مواردی می‌باشد بر طبق برخی از روایات (حر عاملی ۱۳۷۳ ج ۱۲ ص ۳۱۶) به پنج مورد مانند گندم جو خرما روغن کشمش اشاره شده است مرحوم خوئی می‌فرماید این موارد به عنوان نمونه است و حرم ساقی که ضروریات زندگی مردم را در هر عصری تامین کند بر آن به احتکار سر می‌کند صفت احتکار منحصر در این موارد پنجگانه یا ششگانه نیست (خویی ۱۳۷۷ ج ۳ ص ۴۵۶)

شطرنج یکی از ابزار قمار در دوران گذشته بوده است از این رو در روایات از آن به شدت نشده است (حر عاملی ۱۳۷۳ ج ۱۷ ص ۳۲۵) و بسیاری از فقیهان استفاده و بازی با آن را حرام دانستند و خود حضرت امام خمینی نیز بر این فتوا بود (خمینی ۱۴۰۶ ج ۱ ص ۴۷۱) و دادرس فقه استدلالی خود ادله بر حرمت آن اقامه کرد (خمینی ۱۴۱۲ ج ۱ ص ۱۷۲-۱۷۳) در گذر زمان شطرنج از موضوع قمار خارج شد و عنوان دیگر یافت و به طور طبیعی حکم آن نیز تغییر می‌یابد حضرت امام چنین فتوا داد از آنجایی که شطرنج حالت قمار بودن خود را از دست داد و امروز به عنوان یک ورزش فکری از آن استفاده می‌شود بازی با آن اشکال ندارد (خمینی ۱۳۷۸ ج ۲۱ ص ۱۴۹)

۳. نتیجه:

تردیدی نیست دین اسلام با ارائه آموزش‌های دینی اعم از احکام اخلاق و اعتقادات به تدوین ترقی و سعادت دنیا و آخرت افراد و جامعه پرداخته است و بیان در این راستا با تلاش‌های طاق‌فرسا و با استنباط احکام فقهی به این امر مهم پرداخته است هر چند طبقه به عهده دار رفتارهای دینی مکلفان می‌باشد لاک رویکرد فقیهان در بررسی و استنباط احکام بسیار موثر می‌باشد با تحقیق در مسئله

مشخص می‌شود دو رویکرد قابل تحلیل است اولی با نگاه فردی و صرفاً مکلف محور به استنباط احکام می‌پردازد رویکرد دوم با نگاه حکومتی به مسائل و احکام فقهی در صدد استنباط بر می‌آید در این تحقیق آشکار شد گونه‌هایی که این رویکرد می‌تواند در استنباط داشته باشد بسیار راهگشا و مت بوده و اتقان برخوردار است که در این پژوهش به مواردی همچون نظام‌مندی کارآمدی تقدم نظام اسلامی و احکام اولیه تاثیر زمان و مکان در اجتهاد اشاره شد.

۴. منابع و مآخذ

قرآن کریم

۱. اردبیلی احمد بن محمد ۱۴۱۶ مجمع الفائدة و البرهان قم انتشارات جامعه مدرسی
۲. انصاری مرتضی ۱۴۳۱ فرائد الاصول قم لجنة الشيخ الانصاری
۳. خراسانی محمد کاظم ۱۴۳۰ کفایة الاصول قم موسسه آل البيت
۴. خمینی سید روح الله ۱۴۱۲ المکاسب ول محرمه تهران موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
۵. خمینی سید روح الله ۱۴۱۸ ولایت فقیه تهران موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
۶. خمینی سید روح الله ۱۳۷۱ صحیفه امام تهران موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
۷. خمینی سید روح الله ۱۳۷۹ کتاب البیع تهران موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
۸. خمینی سید روح الله ۱۴۰۶ تحریر الوسیله قم انتشارات اعتماد
۹. حائری یزدی مرتضی بی‌تا حکمت و حکومت بی جا
۱۰. عراقی آقا ضیا الدین بی‌تا نهایت الافکار قم دفتر انتشارات اسلامی
۱۱. شهید اول محمد بن مکی ۱۴۱۴ ذکر الشیعه قم موسسه آل البيت
۱۲. شهید اول محمد بن مکی بی‌تا القواعد و الفوائد قم مکتبه المفید

۱۳. هلی جعفر بن الحسن ۱۴۰۳ معارج و اصول قم موسسه آل البيت
۱۴. عاملی حسن ۱۴۱۶ معالم الدين و ملازم المجاهدين قم موسسه نشر اسلامي
۱۵. حلی، محمد بن ادريس ۱۴۱۰ از سرائر قم دفتر انتشارات اسلامي
۱۶. هلی محمد بنا حسن يوسف ۱۳۸۹ ايضاح الفوائد فی شرح لقواعد قم انتشارات اسماعيليان
۱۷. حلی، حسن بن يوسف ۱۴۲۰ تحرير الاحكام شريت قم موسسه امام صادق عليه السلام
۱۸. هلی حسن بن يوسف ۱۳۶۴ المعترف فی شرح المختصر قم موسسه سيدالشهدا
۱۹. خویي سيد ابوالقاسم ۱۳۷۷ مصباح الفقاهه قم مكتب الداوری
۲۰. سلطانی محمد علی ۱۳۸۸ اهداف دنیوی فقه قم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامي
۲۱. منتظری حسین علی ۱۴۰۸ دراسات فی ولایت فقیه قم مرکز العالمی للدراسات اسلامیه
۲۲. ضیائی فر سعید ۱۳۸۲ جایگاه مبانی کلامی در اجتهاد قم بوستان کتاب
۲۳. ضیائی فر سعید ۱۳۹۳ مكتب فقهی امام خمینی قم انتشارات عروج
۲۴. طباطبایی سيد محمد حسين ۱۳۷۴ تفسير الميزان قم دفتر انتشارات اسلامي
۲۵. جری خلیل ۱۳۹۳ فرهنگ لاروس تهران انتشارات امیرکبیر
۲۶. طلوعی محمود ۱۳۷۲ فرهنگ جامع سیاسی تهران نشر علم
۲۷. حر عاملی محمد بن الحسن ۱۳۷۳ وسایل الشیعه تهران دار الکتب الاسلامیه
۲۸. مجتهد شبستری محمد ۱۳۷۷ گفتگوهای فلسفه فقه قم انتشارات دفتر تبلیغات
۲۹. فیومی احمد بن محمد ۱۴۰۶ مصباح المنیر قم دار الهجرة
۳۰. عبدالحمید ابوالحمد ۱۳۸۰ مبانی سیاست تهران انتشارات قوس
۳۱. نجفی محمد حسن ۱۳۷۳ جواهر الکلام تهران دار الکتب الاسلامیه
۳۲. یزدی سيد کاظم ۱۳۷۸ حاشیه مکاسب قم انتشارات اسماعيليان

۳۳. ابن منظور محمد بن مكرم ۱۴۱۴ دار احيا التراث العربى
۳۴. بحر العلوم سيد محمد ۱۴۰۳ لغت الفقيه تهران مكتب الصدوق
۳۵. مكارم شيرازى ناصر ۱۴۱۷ انوار الف قاهر كتاب البيع قم مدرسه اميرالمومنين عليه السلام
۳۶. حلى حسن بن يوسف ۱۴۱۳ قواعد احكام قم موسسه النشر الاسلامى
۳۷. وحيد بهبهانى محمد باقر ۱۴۱۹ الرسائل الفقيهية قم موسسه الوحيد البهبهانى
۳۸. وحيد بهبهانى محمد باقر ۱۴۱۷ حاشيه مجمع القاعدة و البرهان قم موسسه الوحيد البهبهانى
۳۹. كلينى محمد بن يعقوب ۱۴۱۴ الكافى تهران دارالكتب الاسلاميه
۴۰. همدانى آقارضا بى تا مصباح الفقيه تهران مكتبة الصدر
۴۱. خوانسارى حسين بن جمال الدين بيتا مشارق الشموس فى شرح الدروس قم موسسه آل البيت عليه السلام
۴۲. جزايرى عبدالله بيتا الشخصيه السنیه فى شرح النخبة المحسنیه، مشهد آستان قدس رضوى
۴۳. سبزوارى محمد باقر بيتا ذخيره المعاد قم موسسه آل البيت
۴۴. مراغى مير عبدالفتاح ۱۴۱۷ العناوين الفقيهية قم انتشارات دفتر تبليغات اسلامى
۴۵. طوسى، محمد بن الحسن ۱۴۱۷ العدة فى اصول الفقه قم موسسه البعثة
۴۶. طوسى، محمد بن الحسن ۱۳۷۸ المبسوط فى فقه الامامية تهران مكتبة المرتضوية